

दृश्यकला

“रूपभेदः प्रमाणानि
भावलावण्ययोजनम् ।
सादृश्यं वर्णिकाभङ्ग
इति चित्रं षडङ्गकम् ॥”

अर्थः

कलायाः षड् अङ्गानि सन्ति -

- उपस्थापनकौशलम्,
- परिमितिबोधः,
- भावाः,
- लावण्यम्,
- सादृश्यम्,
- उपकरणानां वर्णानाञ्च कुशलप्रयोगः

उत्सः - विष्णुधर्मोत्तरपुराणम्

अध्यापकान् प्रति -

कक्षा संसाधनानि च

१. छात्राणां कृते कार्यार्थं पर्याप्तस्थानस्य सौविध्यम् ।
२. कक्षायां पर्याप्तं प्रकाशं स्यात्, वायुचलाचलं च भवेत् ।
३. वातावरणम् अनुकूलं चेत् बहिः उपवेशनस्य व्यवस्था स्यात् ।
४. कलासामग्रीणां, साधनानां एवञ्च मूलभूतोपकरणानां प्रावधानं स्यात् ।
५. सामग्रीनां सुरक्षिततया संग्रहणार्थं स्थानं स्यात्, तथैव छात्राणां कलाकृतीः सम्यग् व्यवस्थापयितुमपि स्थानं भवेत् ।
६. बालानां कलाकृतीः प्रदर्शयितुं सहभागयितुं च तत्र प्रदर्शन-पट्टीका स्यात्, या नियमितरूपेण परिवर्तयितुं शक्यते ।
७. छात्राणां क्षेत्रपर्यटनार्थं, सङ्ग्रहालयानां भ्रमणार्थं अथवा विद्यालय-परिसरे कला-कार्यशालानां आयोजनार्थं सुविधाः स्युः ।
८. प्रासङ्गिकानि चित्राणि, दृश्यचित्राणि, अन्यानि कला-संसाधनानि च प्रदर्शयितुं प्रकाशप्रक्षेपणी-यन्त्रं (प्रोजेक्टर), सङ्गणकं, विद्युद्भाषणयन्त्रं (स्पीकर्स्) तथा एतादृशानि अन्यानि सौकर्याणि स्युः ।

शिक्षाशास्त्रम्

१. छात्रान् स्वविचारान्, कल्पनाः, भावान्, जिज्ञासाश्च अभिव्यञ्जयितुं प्रोत्साहयन्तु, तथा च तेषां स्वकीयत्वं, सारल्यं च स्वकार्याणां माध्यमेन प्रकाशयितुम् अवसरान् कल्पयन्तु ।
२. छात्राणां कृते कक्षायां अन्वेषणार्थं, अन्वेषणार्थं, प्रयोगार्थं, संवादार्थं च अनुमतिं ददत्यः क्रियाकलापान् प्राधान्यम् दीयन्तु ।
३. बहिः क्रियासु, सङ्ग्रहालयेषु, सी. बी. सी. एस्. मध्ये, कलाशालासु, कलाशालासु, अपि च स्थानीय-उद्यानेषु, उद्यानेषु, विपणेषु, उत्सवेषु, मेलासु च क्षेत्रपर्यटनानि योजयतु यत्र छात्राः स्वपरिसरस्य जीवनस्य संस्कृतेः च निरीक्षणस्य अवसरान् प्राप्नुयुः ।
४. स्थानीयकलाकारान् शिल्पकारान् च परस्परसंवादार्थं सत्राणां कृते, कार्यशालानां कृते च आमन्त्रयतु ।
५. कार्यान्तरं स्वच्छतां कर्तुं, प्रयुक्तान् सामग्रीं पुनः स्थापयितुं, कला-सामग्रीं सावधानेन परिपालयितुं च सरलताम् अभ्यासान् प्रवर्तयतु ।
६. कलाकृतीनां निर्वाचने प्रदर्शने च निर्णयेषु छात्राः भागं ग्रहीतुं शक्नुवन्ति ।
७. छात्राणां कृते किमपि चित्रणं कथं भवति इति दर्शयितुं फलकस्य उपरि अथवा पुस्तकस्य उपरि चित्रणं मा करोतु ।
८. पठने छात्राः कलायाः तत्त्वानि अधोरेखितवन्तः-रेखा, आकारः, रूपः, वर्णः, मूल्यं, विन्यासः, स्थानम् च ।
९. 'कंटिन्यू' इति शीर्षिकायाः अन्तर्गताः क्रियाः व्यायामस्य विस्तारकाः सन्ति, गृहे वा विद्यालये वा कर्तुं शक्यन्ते ।

प्रथमः अध्यायः वस्तु स्थिरजीवनं च

प्रथमे अध्याये भवतां स्वागतम्। अत्र कलासु वयं जगति दृश्यानां वस्तूनां निश्चलस्य जीवनस्य च विषये जानीमः। एतेन भवन्तः निश्चलवस्तुषु जीवनं योजयितुं ज्ञास्यन्ति।

कथम्?

- कथं सम्पर्को विधेयः इति ज्ञात्वा।
- तान् परितः स्थितानां विषयानाम् एकां कथां निर्माय।
- रचनाव्यवस्थाम् अवलोक्य।
- छायासायुज्ये प्रकाशः कथं पततीति अवलोक्य।
- यद्यपि ते एकस्मात् बिन्दुतः पृथक् दृश्यन्ते तथापि अन्यतः दृष्टिकोणे ते कथं अतिव्याप्ताः भवन्ति।

प्रत्येकं रेखाचित्रं भवतः अवलोकनं गहनं करिष्यति तथा च भवन्तः स्वपरिसरस्य वस्तूनि यथा दृश्यन्ते तदनुसारम् चित्रणं कर्तुम् आरभन्ते।

प्रत्येकं क्रियाकलापः भवतः आकृति-अभिज्ञान-कौशलं तीक्ष्णं करिष्यति (द्वि-आयामी)। भवन्तः

0680CH01

विविधवस्तूनि दर्शयन्ती एका छात्रनिर्मिता चित्रकला।

अवगच्छन्ति यत् वस्तुषु गभीरतां योजयित्वा रूपाणि कथं निर्मातव्यानि इति, येन तत् त्रिविमीयरूपेण दृश्यते।

भवन्तः फ्लिप्बुक-निर्माणम् इत्यादीनि रोमाञ्चकरानि कार्याणि अपि प्राप्स्यन्ति। अतः स्वस्य सृजनात्मकतायाः प्रज्ज्वलनार्थं, स्वस्य कलात्मकानां प्रतिभानां पोषणार्थं च सज्जः भव।

स्थिरजीवनम्

विविधरूपेण वस्तूनि
चित्रयन्तः छात्राः

क्रियाकलापः - १

परितः स्थितानां वस्तूनाम् अन्वेषणम्

परितः दृष्ट्वा विविधान् वस्तूनि पश्यतु। प्रत्येकं वस्तु कस्मात् पदार्थेण निर्मिता भवति? विरामं कृत्वा चिन्तयतु यत् ते किमर्थं विशिष्टरूपाः सन्ति इति।

तेषां आकारस्य स्वरूपस्य च कारणम् अस्ति वा? अपि च, एतेषां वस्तूनां परितः स्थानस्य निरीक्षणं कुर्वन्तु।

परितः गच्छन्तु, भिन्नकोणात् वस्तूनि निरीक्षन्तु च। अवलोकने किञ्चित्कालं व्यतीत्वा, द्वितयं वा त्रीणि वा वस्तूनि चिनोतु यानि भवन्तः अङ्कितुम् इच्छन्ति।

क्रियाकलापः - २

भिन्नैः उपायैः वस्तूनि चित्रयन्तु

प्रत्येकं व्यक्तिः भिन्नरूपेण चित्रयति। एतेन तेषां अभिव्यक्तिः अद्वितीया भवति। अत्र कानिचन उपायानि सन्ति यानि भवान् प्रयतितुं शक्नोतिः -

१. भवान् एकस्याः निरन्तररेखायाः उपयोगेन वस्तु चित्रयितुं शक्नोति। अस्य अर्थः अस्ति यत्, भवान् वस्तुनः चित्रणं कुर्वन् पलात् स्वस्य

पेन्सिलम् उत्थापयितुं न शक्नोति इति। भवतः सहपाठिनीं पृच्छतु यत् ते एतस्मात् रेखाचित्रात् वस्तु ज्ञातुं शक्नुवन्ति वा इति।

२. भवान् वस्तुनः भिन्नान् भागान् चित्रयितुं शक्नोति। यथा, जलपात्रं विलर्-ड्रा-कृत्वा, भागम् (क्याप्, कंटेनर् एण्डन्) पृथक् कृत्वा ड्रा करोतु। अनुपातस्य भेदं पश्यतु।
३. एकमेव वस्तु त्रिभिः भिन्नकोणात् आकर्षयितुं प्रयतताम्। स्वस्थानं परिवर्तयतु अथ वा वस्तु परितः चालयतु। भवान् तत् वस्तु भूमौ स्थापयितुं शक्नोति अथ वा स्थगयितुं शक्नोति। स्वस्य त्रीणि रेखाचित्राणि समाप्य, तान् सहपाठिन्या सह सहभागयन्तु। त्रिषु कोणेषु कः सर्वाधिकं रोचते?

प्रहेलिका

अहं कोऽस्मि?

भवान्/भवती यत्र यत्र गच्छति, अहमपि

अनुसरामि।

न मे मुखमस्ति, न च रूपं,

भवान्/भवती मां पश्यति किन्तु स्पर्ष्टुं न शक्नोति।

अहं कोऽस्मि ?

प्रहेलिकायाः उत्तरम् : छाया

अनुवर्तयन्तु : गृहे प्राप्यमानानां विविधानां वस्तूनां चित्रणं करोतु। काष्ठं, धातुः, मृण्मयं, प्ल्यास्टिक्, वस्त्रं इत्यादिभिः निर्मितानि वस्तूनि अन्विष्यतु। यत्र दीपः अस्ति तत्र तान् स्थापयतु। बाह्यरेखाचित्रं निर्माय कृष्ण-प्रकाश-क्षेत्राणां मानचित्रणं कर्तुं प्रयतताम्। छायाणां वर्णं आकारं च पश्यतु, एताः च स्वचित्रे समाविशतु।

प्रकाशं छायां च प्रदर्शयत्यः छात्राणां कलाकृतयः

क्रियाकलापः ३ - प्रकाशः छाया च

पुरः भिन्नानि वस्तूनि स्थापयन्तु -

- तेषां आकृतयः, वर्णाः, छायाः, तेषां प्रत्येकस्य उपरि प्रकाशः कथं पतति इति अवलोकयतु।
- तेषां छायाः किमाकृतयः सन्ति?
- वस्तूनां कस्मिन् पार्श्वे भवन्तः तेषां छाया पश्यन्ति?

अङ्कन्याः उपयोगेन कतिपयान् प्रयोगान् कुर्वन्तु। यदा भवान् कस्मिंश्चित् दिशायाम् लयात्मक-आघातान् जनयति तदा चापं परिवर्तयतु। किं भवन्तः लघु-कृष्ण-स्वरान् निर्मातुं शक्नुवन्ति?

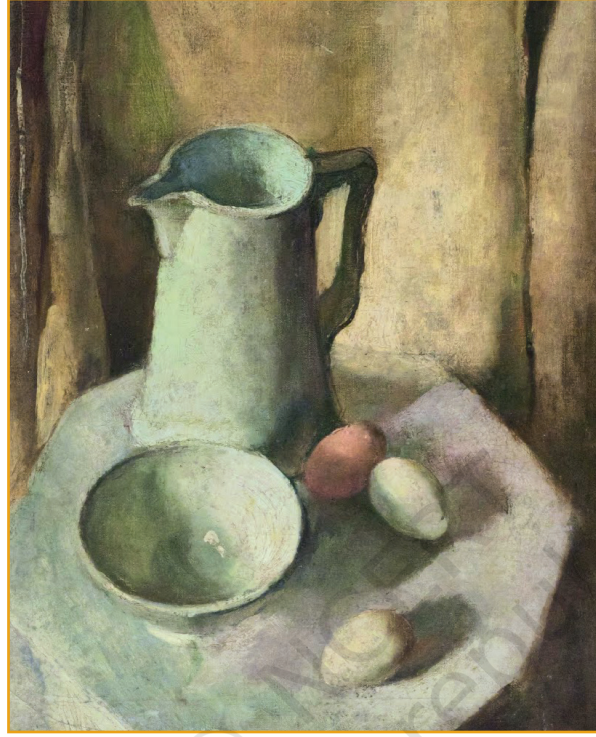
एतत् अभ्यासं कृत्वा पृथक् कागदस्य वा रेखाचित्रपुस्तकस्य वा उपरि भवतः पुरतः वस्तूनि क्षिप्तानि करोतु।

वस्तूनां रूपरेखायाः अन्तरे, प्रकाशात् मध्यमात् कृष्णस्वरपर्यन्तं पेन्सिल-प्रहारान् निर्मातु। अपि च, छायाणां अवलोकनं कृत्वा स्वस्य चित्रे दर्शयतु।

किं भवन्तः जानन्ति ?

अमृता शेर-गिल् इत्येषा एका महत्त्वपूर्णा आधुनिक-भारतीय-महिला-कलाकारिणी अस्ति। तस्य जन्म त्रयोदशोत्तर-ऊनविंशतितमे (१९१३) ईशब्दाब्दे अभवत्। तस्याः माता हंगेरी-देशात् आसीत्, तस्याः पिता च भारतस्य आसीत्। सा प्यारिस्-नगरे कलायाः अध्ययनं कृतवती। यदा सा एकविंशतिः (२१) वर्षीया आसीत्, तदा भारतं प्रत्यागतवती। सा स्वकेन्वास्, तैलवर्णैः, ब्रश् इत्येतैः सह लघुनगरेषु ग्रामेषु च भ्रमणं कृतवती।

तस्याः चित्रेषु समृद्धाः मृत्तिका-वर्णाः सन्ति। सा सामान्यभारतीयजनानां जीवनस्य परिस्थितिं च अवलोक्य गभीरतया प्रभाविता अभवत्, एतेषां विषयाणां आधारेण चित्राणि निर्मितवती च।

वस्तुचित्रम् (स्टिल लाइफ पेंटिंग) - अमृता शेरगिल

अस्मिन् चित्रे दृश्यमानानां वस्तूनाम्, विन्यासस्य, प्रकाशस्य, छायायाः च विषये चर्चयन्तु।

क्रियाकलापः - ४

एकस्य चित्रकारस्य दृष्ट्या

कलाकारेषु वस्तूनां अध्ययनस्य अभ्यासः भवति। चित्राणि, चित्राणि, शिल्पाणि, छायाचित्राणि च निर्मातुं ते तान् समूहरूपेण व्यवस्थां कुर्वन्ति। एतादृश्यः कलाकृतयः निश्चलजीवनम् इति उच्यन्ते। निश्चलजीवने, वस्तूनां चयनस्य विषये, तानि कथं व्यवस्थितानि सन्ति इति च बहु विचारः दीयते।

पुष्पाणि, वनस्पतयः, शाकानि, फलानि, भोज्यवस्तूनि, वस्त्राणि, उपकरणानि, अन्यानि गृहवस्तूनि च निश्चलायां जीवनव्यवस्थायां समाविष्टाः सन्ति।

किं भवन्तः चिन्तयन्ति यत् तत् निश्चलजीवनम् इति कथ्यते इति? यदि वस्तुनः जीवनं नास्ति तर्हि तत् निश्चलं जीवनं भविष्यति वा?

निश्चल-जीवन-कलाकृतयः तानि वस्तूनि चित्रयन्ति यानि 'निश्चलानि' न चालयन्ति। कलाकृतीनां निर्माणप्रक्रियायां वस्तूनि नूतनं 'जीवनं' प्रापयन्ति। सुप्रसिद्धैः कलाविदैः निर्मितानि निश्चलजीवनानि पश्यन्तु, स्ववर्गे तेषां विषये चर्चयन्तु।

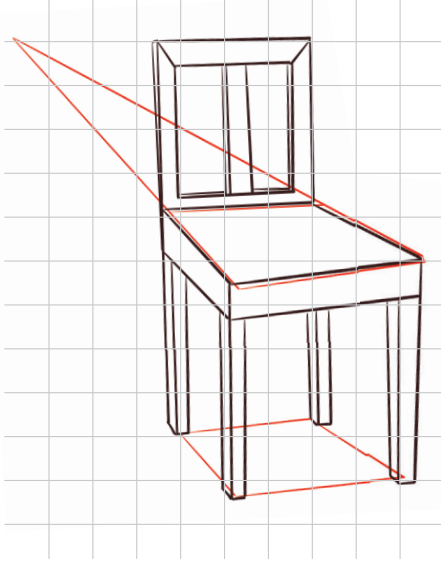

क्रियाकलाप: ५ - स्वस्य कृते एकस्य स्थिरचित्रस्य निर्माणम्

चतुर्णां पञ्चानां च समूहान् कृत्वा वृत्ते उपविश्यतु ।
वृत्तस्य मध्यभागे द्वे वा त्रीणि वा वस्तूनि स्थापयतु ।
विविधसामग्रीभिः निर्मितानि वस्तूनि यथा कुपी,
फलानि, धातु-दिक्सूचिः, काष्ठ-रूलर्, वस्त्रखण्डः
अथवा भवतः रुचिः किमपि वा स्थापयितुं प्रयतताम् ।
वस्तूनां स्थापनायाः व्यवस्थायाः च विभिन्नान् मार्गान्
स्वसमूहे चर्चयतु । वस्तूनि परस्परं स्पृशन्ति अथ वा
भवन्तः तान् परितः वितरिष्यन्ति । वृत्तस्य प्रत्येकं जनः
वस्तूनां विन्यासं स्पष्टतया द्रष्टुं शक्नोति इति सुनिश्चितं
करोतु ।

स्वस्य निश्चलजीवनस्य निर्माणार्थं वस्तूनि
अवलोकयन्तु, चित्रयन्तु च ।

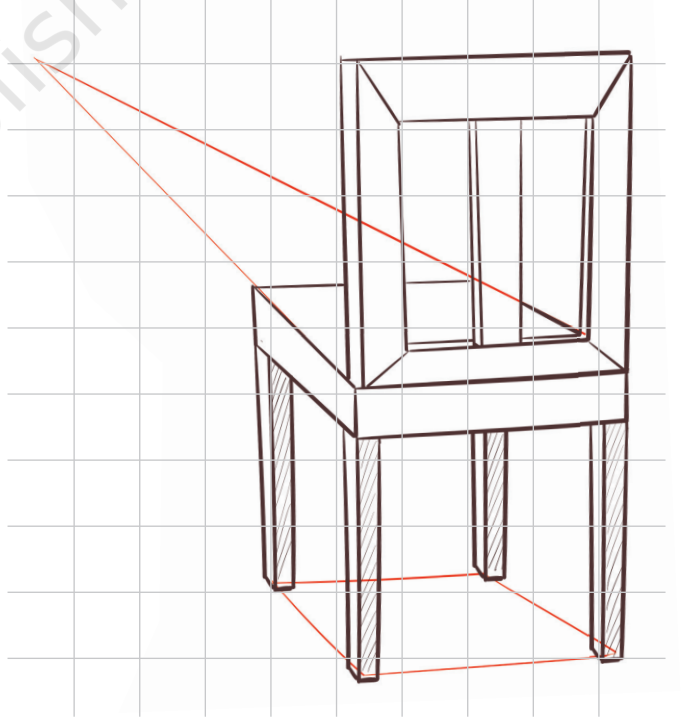
क्रियाकलाप: ६ - पीठिकाद्युपकरणानां चित्रणम्

विद्यालये गृहे च भवन्तः कानि प्रकाराः पीठोपकरणानि पश्यन्ति? द्वौ वा त्रीणि वा पीठोपकरणवस्तूनि अवलोकयन्तु, चित्रयन्तु च। स्वस्य रेखाचित्राणां वास्तविकवस्तुभिः सह तुलनां करोतु। वस्तूनि सरलरेखाभिः, कोणैः, आकारैः च तुलनां कुर्वन्तु।

स्वस्य रेखाचित्रस्य सम्पादनं कुर्वन्तु येन तत् वस्तुं परितः आयामं गभीरतां च सूचयति। इदं परिप्रेक्ष्यम् इति कथ्यते। इदं त्रिविमीयस्थानस्य अनुभूतिं जनयति यथा वयं तस्य सम्मुखे पश्यामः इति।

लघुवर्गेषु, स्वसमवयस्कानां कार्यं पश्यन्तु, विश्लेषणं कुर्वन्तु च यस्य कार्यस्य परिप्रेक्ष्यं वर्तते। रेखाः, आकृतयः, रूपाणि च चिन्वन्तु याः परिप्रेक्ष्यं दर्शयितुं साहाय्यं कुर्वन्ति।

अनुवर्तयन्तु - भवनानां भागानां वस्तूनाम् अवलोकनं, अङ्कनं च कुर्वन्तु-द्वाराणि, वातायनानि, नलिकाः, नलिकाः, शटर्स्, फ्यान्स्, लैट्स् च।

क्रियाकलाप: ७ -

फ्लिप्-बुक-निर्माणम्

यदि भवान्/भवती स्वचित्त्रेषु वस्तूनि चालयितुं शक्नोति तर्हि किम् आनन्दो न भविष्यति वा? भवान्/भवती फ्लिप्-बुक इत्यस्य निर्माणेन एतत् कर्तुं शक्नोति। अधोलिखितानि निर्देशान् अनुसरन्तु -

पर्याय: १ : पत्रकम् अष्टसु समानेषु खण्डेषु विभज्य राशिं निर्मातु। स्टेप्लर् द्वारा लघुतरान् खण्डान् योजयतु। अधुना पुस्तकं सिद्धम्!

पर्याय: २ : फ्लिप्बुक इत्यस्य अन्तिमे पत्रे वस्तूनि चित्वा दक्षिणपार्श्वस्य समीपे आकर्षयतु। यदि भवान्/भवती इच्छति तर्हि अङ्कन्या चित्रयित्वा अन्यानि विवरणान्यपि योजयतु। यदा भवान्/भवती स्वस्य रेखाङ्कनेन प्रसन्नः भवति, तदा मार्कर्-द्वारा तस्य रूपरेखाम् कल्पयतु।

पर्याय: ३-६ : इदानीं, भवतः वस्तुनः चलनस्य समयः अस्ति! फ्लिप्बुक इत्यस्य द्वितीये अन्तिमे पृष्ठे पेन्सिलद्वारा प्रथमं रेखाचित्रं अन्वेषयतु। वस्तुनः स्थानं अत्यल्पं परिवर्तयतु। यावत् भवान् सर्वेषु पृष्ठेषु अङ्कितं न भवति तावत् एतत् सोपानं पुनरावर्तयतु, प्रत्येकस्मिन् लघुपरिवर्तनेन सह।

पर्याय: ७ : भवतः/भवत्याः फ्लिप्बुक इत्यस्य पृष्ठानि शीघ्रं परिवर्तयतु। भवान्/भवती स्वस्य वस्तूनि गतिशीलानीव अनुभविष्यति।

इतोऽधिकं चलनाय भवान्/भवती फ्लिप्बुक मध्ये पृष्ठानां सङ्ख्या वर्धयितुं शक्नोति!